

2008 - 420

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫ**

ТИЛ ИЛИМИ ИНСТИТУТУ

Д 10.07.340 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

*Кол жазма укугунда
УДК 41:494.3*

ТУРГАНБАЕВ НУРМАМАТ ОРОЗОВИЧ

**КЫРГЫЗ ЖАНА ӨЗБЕК ТИЛДЕРИНДЕГИ ИМИТАТИВДЕРДИН
ФОНОСЕМАНТИКАСЫ**

Адистиги: 10.02.06 - Түрк тилдери

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын алуу үчүн жазылган диссертациянын

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т Ы

Бишкек - 2008

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин Кыргыз тил илими кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи - филология илимдеринин доктору, профессор
К.З.Зулпукаров

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору, профессор
С.Н.Абдуллаев

филология илимдеринин кандидаты, доцент
Р.Э.Эгембердиев

Жетектөөчү мекеме - Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук
университетинин Кыргыз тил илими кафедрасы.

Диссертация 2008-жылдын 5-июлунда саат 10⁰⁰ КР УИАнын Тил илими институтундагы (теңуоштуруучу И.Арабаев атындагы КМУ) филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча Д 10.07.340 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй проспектиси, 265-а

Диссертациялык иш менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Борбордук илимий китепканасынан таанышууга болот.

Автореферат 2008-жылдын 27-майында жонотулду.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты

Б.А.Жайлообаев

Изилдөөнүн жалпы мүнөздөмөсү

Изилдөө темасынын негизделиши. Изилдөөнүн негизин фоносемантика идеясы түзөт. Бул теорияга көптөгөн лингвистикалык эмгектер арналган (А.М.Газов-Гинзберг, Г.Е.Корнилов, К.Ш.Хусаинов, С.В.Воронин, ж.б.). Муну менен катар тил илиминде тыбыштык символизм түшүнүгү колдонулуп жүрөт (Э.Сепир, О.Есперсен, А.К.Тейлор, В.В.Левицкий, Г.Х.Койбаева, Е.Х.Гуджаева ж.б.). Ошондой эле, фоносемантикалуу сөздөрдү мимемалар, имитативдер деп да атап жүрүшөт (Н.И.Ашмарин, Г.Е.Корнилов, Н.А.Баскаков, В.М.Васильев). Мунун негизинде имитативдердин теориясын түзүүгө аракеттер болгон. Булардан тышкары биз тандап алган лексикалык каржаттарды мимео-сүрөттөөчү сөздөр деп атоого болору белгилүү (В.И.Абаев, Д.В.Бубрих ж.б.). Мындан башка аларды мүнөздөөдө тыбыштык сүрөттөө түшүнүгү да (звукоизобразительность) колдонулуп жүрөт (К.Ш.Хусаинов, М.Х.Жубанова ж.б.). Аталган идеяларды конкреттүү изилдөө аркылуу өнүктүрүүгө мүмкүн. (Абаев В.И., Газов-Гинзберг, Воронин С.В., Хусаинов К.Ш., Жубанова М.Х., Кудайбергенов С.К., Койбаева Т.Х. ж.б.). Ошентип, кыргыз тил илиминдеги тууранды сөздөр катары белгилүү болгон лексика-грамматикалык топту биз фоносемантикалык өнүктө изилдөөнү чечтик.

Тууранды сөздөрдүн жалпы белгилери, түзүлүшү, негизги түрлөрү, семантикалык табияты түркологияда жалпы жонунан аныкталган (Н.И.Ашмарин, Н.К.Дмитриев, Б.М.Юнусалиев, Н.А.Баскаков, С.К.Кудайбергенов, З.К.Ишмухамедов, Г.Е.Корнилов, П.А.Слепцов ж.б.).

Түрк тилдеринде тууранды сөздөр эки топко ажыратылып, 1)табыш тууранды сөздөр (звукоподражательные слова) жана 2)элес тууранды сөздөр (образоподражательные слова) болуп бөлүнүп изилденип жүрөт. Биз бул темага кайрылганыбыздын бир себеби – бизге белгилүү изилдөөлөрдө тууранды сөздөрдүн үчүнчү катмары каралбай жүрөт. Бул топту сезим тууранды сөздөр түзөт.

Бул теманы тандоонун дагы бир мотиви бар: түркологияда фоносемантикалык жана тыбыштык-символдук теория чектүү колдонулуп, кыргыз лингвистикасында ага тиешелүү жоболор жана методдор пайдаланылбай келүүдө. Биздин оюбузча, тууранды сөздөрдү фоносемантикалык өнүктө иликтөө да өз жемишин берери шексиз.

Кыргыз тилин бөтөн аудиторияда окутууда тууранды сөздөр бир кыйла кыйынчылыктарды туудурат. Өзбек мектебинин окуучулары кыргызча тууранды сөздөрдү оңойлук менен өздөштүрө албайт. Бул лексика-грамматикалык топту түзүүчү сөздөрдүн фоносемантикасы өзбек окуучуларынын менталдык дүйнөсүнө жат келип, өзгөчө оорчулуктарды жаратат. Кыргыз ой тутумундагы образ өзбекче башкача, башка каражаттар аркылуу берилет. Алардын аң-сезиминде бул сөздөр так, даана, эмоционалдуу маанини ача албай калат (кээ бир табыш тууранды сөздөрдү эске албаганда). Ошондуктан кыргыз жана өзбек тилдериндеги тууранды сөздөрдү салыштырып изилдөө тилди бөтөн улуттун өкүлдөрүнө үйрөтүү

зарылчылдыгы менен да шартталып турат.

Изилдөөнүн актуалдуулугун, биринчиден, кыргыз жана өзбек тилдериндеги тууранды сөздөрдү фоносемантикалык теориянын принциптеринин, жоболорунун, ыкма-методдорунун негизинде ар тараптан салыштырып изилдеп, экинчиден, бул сөздөрдүн ичинен сезим тууранды сөздөрдү өзүнчө ажыратып, табыш жана элес тууранды сөздөр менен тең укукта сыпаттап, үчүнчүдөн, өзбек мектептеринде кыргызча тууранды сөздөрдү оптималдуу презентациялоого ылайыктап мүнөздөп берүү зарылчылыктары түзөт. Мындай изилдөө синхрондук планда аткарылары белгилүү.

Ошентип, изилдөөнүн **предмети** катары кыргыз жана өзбек тилдериндеги тууранды сөздөр, **объекти** катары бул сөздөрдү фоносемантикалык жана этнолингвистикалык өңүттө лингвометодикалык кызыкчылыкты эсепке алып сыпаттоо тандалып алынды.

Изилдөөнүн максаты болуп кыргыз жана өзбек тилдериндеги тууранды сөздөрдү комплекстүү синхрондук-фоносемантикалык аспектиде салыштырып изилдөө болуп саналат.

Бул максат төмөндөгүдөй **милдеттерди** аткаруу менен ишке ашат:

1) тууранды сөздөрдүн теориясына арналган эмгектер менен таанышып, алардагы жоболорду иштин темасына, максатына ылайык иштеп чыгуу;

2) кыргыз жана өзбек тилдериндеги имитативдерди терип, системалаштырып, өз ара салыштырып, жалпылап, маанилерин жана маанилик түрлөрүн жиктеп ажыратуу;

3) сезим тууранды сөздөрдү өзүнчө разряд катары аныктоо, буга тиешелүү аргументтерди конкреттүү мисалдар менен негиздөө;

4) тууранды сөздөрдү сөз түркүмдөр системасындагы ордун, статусун жана формалдык-прагматикалык бөтөнчөлүктөрүн мүнөздөө;

5) каралган сөздөрдөгү белгилөөчү менен белгиленүүчүнүн катышын, адресат менен адресанттын мамилесин, лингвистикалык жана экстралингвистикалык факторлордун алакасын белгилөө;

6) тууранды сөздөрдүн эки тилдеги окшош жана окшошпогон жактарын аныктоо;

7) бул сөздөрдүн эки тилге таандык фоносемантикалык жана морфосемантикалык касиеттерин сыпаттоо; алардагы антонимдик, синонимдик, омонимдик жана полисемиялык катыштарды белгилөө;

8) аталган сөздөрдүн кыргыз, өзбек тилдеринин лексикасын байытуудагы маанисин көрсөтүү;

9) изилдөөдө фоносемантика жана тыбыштык символизм идеяларын пайдалануу жана конкреттүү материалдардын негизинде өнүктүрүү.

Изилдөөнүн методологиялык негизи жана методдору. Эмгектин методологиялык негизин диалектика түзөт.

Изилдөө жалпы лингвистика, русистика жана түркологиянын теориялык базасына таянат. Негизги натыйжалар эмпирикалык жана теориялык методдор аркылуу алынды. Изилдөөдө байкоо, каттоо, топтоштуруу, чечмелөө (интерпретация), которуу, сыпаттоо, салыштыруу,

жалпылоо, саноо сыяктуу методдор колдонулду.

Диссертациялык иштин илимий-теориялык базасы А.Н.Востоков, Л.В.Щерба, В.В.Виноградов сыяктуу орус окумуштууларынын; Н.И.Ашмарин, Н.К.Дмитриев, Л.Н.Харитонов, Н.А.Баскаков, А.Н.Кононов, И.А.Батманов, Б.М.Юнусалиев, С.К.Кудайбергенов, Б.Ө.Орузбаева, Т.К.Ахматов, А.Т.Турсунов, Ж.К.Сыдыков, С.Ж.Мусаев, Т.С.Садыков, А.Г.Гуломов, С.Т.Усманов, С.А.Муталибов, А.Х.Хожиев, Р.К.Конгуров, Э.Л.Бегматов, А.Б.Бердалиев, К.Ш.Хусаинов сыяктуу түркологдордун илимий эмгектери биздин ишибизде илимий-теориялык база катары пайдаланылды.

Коргоого сунуш кылынган жоболор:

1. Имитативдерди фоносемантиканын жоболорунун негизинде изилдөө алардын белгилөөчүсү менен белгиленүүчүсүнүн катышын даана жана толук аныктоого негиз болот.

2. Аталган сөздөр сөз түркүмдөрүнүн ичинде өзүнчө формалдык-прагматикалык топту түзөт.

3. Тууранды сөздөр табыш, элес жана сезим маанидеги үч топко бөлүнөт. Сезим тууранды сөздөрүн ажыратууга лингвопрагматикалык жүйөө жетишерлик. Кыргыз жана өзбек тилдериндеги тууранды сөздөрдү синхрондук-фоносемантикалык аспекте сыпаттоо практикалык мааниге ээ: кыргыз тилин өзбек мектептеринде окутууга оптималдуу негиз болот.

Диссертациялык иштеги илимий жаңылыктар. Тууранды сөздөрдүн кыргыз жана өзбек тилдеринин материалында синхрондук-фоносемантикалык планда салыштырып изилденип жатышынын өзү иштин оригиналдуулугун жана жаңылыгын айгинелейт. Мындан сырткары, эки тилдеги тууранды сөздөрдүн лингвосемантикалык, лингвопрагматикалык жана этнолингвистикалык өзгөчөлүктөрүнүн берилиши, алардын сөз түркүмдөр системасындагы орду жана формалдык-прагматикалык топко тиешелүү категория экендигинин далилдениши, кеп болуп жаткан сөздөрдүн табыш тууранды сөздөр (сономимемалар), элес тууранды сөздөр (видеомимемалар) жана сезим тууранды сөздөр (психомимемалар) сыяктуу топторго ажыратылышы, бул сөздөрдүн эки тилдеги жалпылыктарынын жана бөтөнчөлүктөрүнүн аныкталышы, диахрондук планда сөз жасоо процессинде катышы жана тилдердин лексикасын байытуудагы мүмкүнчүлүктөрүнүн мүнөздөлүшү диссертациянын илимий жаңылыгын түзөт. Изилдөөнүн жалпылыгы катары имитативдердеги антонимдик, синонимдик, омонимдик жана полисемиялык катыштардын иликтениши, мында имитатив, мимема, идеофонема, фоносемантика, тыбыштык символизм, имитативика сыяктуу түшүнүктөрдүн активдешип колдонулушу дагы эсептелинет.

Диссертациянын практикалык баалуулугу. Мындагы тыянактарды жана жоболорду ЖОЖдордо филолог студенттерди даярдоодо түркология, салыштырма тил илими курстарын окутууда, бул предметтер боюнча окуу куралдарын түзүүдө колдонууга болот. Эмгекте келтирилген жана талданган материалдар өзбек улутундагы окуучуларды жана студенттерди мамлекеттик

тилге үйрөтүүдө пайдаланылат. Диссертациянын негизинде студенттер үчүн атайын курс жана атайын семинар уюштурууга болот.

Иштин теориялык мааниси. Диссертацияда келтирилген тыянактар жана алынган натыйжалар түрк тилдеринин фоносемантикалык жалпы теориясын түзүүгө өбөлгө болот. Андагы кээ бир жоболор тилди жекече изилдөөдө да пайдаланууга жарамдуу. Мимемаларды сономимема, видеомимема жана психомимема деп үч топко бөлүштүрүү да фоносемантиканын теориясына тактоо киргизет. Тууранды сөздөрдүн прагматлингвистикалык жана этнолингвистикалык-билингвалдык өзгөчөлүктөрүн сыпаттоо да теориялык жактан мааниге ээ. Эмгектеги идеялар, жоболор жана табылгалар түркологияга азыноолак салым кошо алат.

Иштин колдонулушу. Мындагы идеялар, мисалдар автор тарабынан иштелип чыккан кыргыз жана өзбек тилдеринин салыштыруу фонетикасы менен морфологиясы боюнча окуу китептеринде (Т.Нуруев менен биргеликте), азыркы кыргыз тили боюнча лекцияларында жана «Кыргыз тилиндеги тууранды сөздөр аттуу» атайын курста пайдаланылды.

Эмгектин апробацияланышы. Иштин негизги мазмунун түзгөн материалдар Ош МУнун кыргыз тил илими кафедрасында 4 жолу талкууланды, 2 жолу республикалык, 4 жолу регионалдык жана 12 жолу университеттик конференцияларда баяндама түрүндө угулган жана талкууланган. Иштин материалдары 10 илимий макалада жарык көргөн.

Диссертациянын түзүлүшү. Диссертация киришүүдөн, төрт главадан, корутунду жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Жалпы көлөмү - 142 бет.

Иштин негизги мазмуну

Киришүү бөлүмүндө теманын актуалдуулугу, максаты, милдеттери, иштин жаңылыгы, изилдөөнүн методикасы аныкталган, изилдөөнүн объектиси жана предмети, теориялык баалуулугу, практикалык мааниси жана изилдөөнүн булактары белгиленген.

Биринчи глава «Фоносемантика лингвистикалык анализдин предмети катарында» деп аталып, I главада табыш тууранды сөздөрдүн негизги лингвистикалык өзгөчөлүктөрүнө басым жасалган.

Биринчи параграфта алгач фоносемантика, тыбыштык символизм жана имитативика жөнүндө кыскача токтолдук. Тыбыштык символизм кубулушун изилдөөчүлөр тыбыштардын идея менен тыгыз байланыштуулугун качан эле аныкташкан. Э.Сепир, О.Есперсен, С.Ньюман ж.б. лингвисттер атайын эксперименттердин негизинде тыбыштын курамын жасалма сөздөрдү респонденттерге сунуштап, англис тилинин көпчүлүк тыбыштары абстракттуу түшүнүктөрдү берүү планында релеванттуу экендигин далилдешкен. Жасалма сөз түрүндөгү тыбыштык айкаштарды сунуштаганда, буларды «чон» жана «кичине» идеяларына дээрлик бардык респонденттер бирдей байланыштырышкан. (Хусаинов К., Жубанова М., 1998,25). Бул эки түшүнүктүн тыбышка байланышын башка 28 (орус, немис,

венгр, румын, өзбек, лезгин, кытай ж.б.) тилдин материалында да аныкташкан (Хусаинов К., Жубанова М., 1998, 25-26).

Экинчи параграфты «Түрк тилдериндеги фоносемантикалуу сөздөрдү изилдөө тарыхынан» деп атап, аларга учкай токтолуп өттүк. Маалым болгондой, түрк тилдеринин грамматикасынын курулушу XIX кылымдын аягынан тартып, XX кылымдын башталышына чейинки аралыкта орус улутундагы окумуштуулар тарабынан белгилүү даражада изилденген. А.Казембек, П.М.Мелиоранский, М.Т.Терентьев, В.А.Гордлевский сыяктуу окумуштуулар түрк-татар, казак-кыргыз, түрк жана фарс тилдеринин грамматикалары боюнча салыштырма пландагы өз иштерин жарыкка чыгарышкан (Казембек А. 1846, 124; Мелиоранский П.М. 1894, 248-250; Терентьев М.Т. 1875, 10-213; Гордиловский А.В. 1928, 43). Бул кылымдарда белгилүү болгон түркий тилдеринин грамматикалык курулушу, ошол доордо талап кылган илимий деңгээлде жазылган, лингвистикалык өзгөчөлүктөрдүн түшүндүрмөсү азыркы жалпы билим берүүдөгү мектептердин программасындагы грамматикаларда да киргизилген. Ушул себептүү, аларда түркий тилдеринин грамматикалык курулушундагы айрым лингвистикалык көрүнүштөр жөнүндө маалымат берүү эске алынбаган. Тууранды сөздөр масселеси да мына ушундай көрүнүштөрдүн катарында болгон.

1900 – жана 1938 – жылдары С.В.Ястремский тарабынан якут тилинин грамматикасы изилденип, жарыкка чыккандан баштап, түрк тилдеринин лексикалык курамына мүнөздүү болгон имитативдер туурасындагы маалымат берилген. Андан кийин түрк тилдериндеги тууранды сөздөр жөнүндөгү кызыгарлык маалыматты Н.И.Ашмарин берген. Ошондой эле, Ф.Г.Исхаков менен А.А.Пальмбахтын тува тилинин грамматикасына багытталган фундаменталдуу эмгектеринде да тууранды сөздөр жөнүндө кеңири маалымат берилет.

Түрк тилдеринде имитативдердин изилдениши өзүнчө узак тарыхка ээ. Н.И.Ашмарин, Н.А.Баскаков, Н.К.Дмитриев, З.К.Ишмухамедов, С.Р.Ибраев, М.К.Худайкулиев, К.Ш.Хусаинов, Ш.Ш.Сарыбаев, сыяктуу окумуштуулардын түрк тилдеринин айырмачылыктарына тиешелүү тууранды сөздөр жөнүндөгү эмгектери жарык көргөн.

Ал эми кыргыз жана өзбек тилдериндеги имитативдерге көбүрөөк басым жасап, изилдеген окумуштуулар болуп, С.К.Кудайбергенов (кыргыз тилиндеги) менен Р.К.Конгуров (өзбек тилиндеги) эсептелет.

Үчүнчү параграфта имитативдердин айрым лингвистикалык өзгөчөлүктөрү жөнүндө кеп болот. Имитативдерди изилдеген окумуштуулар имитативдерди сөз түркүмдөрүнүн практикадагы традициялык классификациясында бирдей көз караштарда бөлүштүрүшпөйт. Мисалы, авторлор тарабынан жарык көргөн «Грамматика киргизского литературного языка» аттуу китепте тууранды сөздөр сырдык сөздөр менен модалдык сөздөрдөн айырмаланып, маани берүүчү сөз түркүмдөрүнүн катарына кошулса, И.А.Абдувалиев менен Т.С.Садыковдун ЖОЖдордун филолог студенттери үчүн жазылган китебинде, тууранды сөздөргө өзүнчө маани берилип, аны табыш тууранды сөздөр жана элес тууранды сөздөр деп эки

топко ажыратышат. Ар бир топтун өзүнө таандык лингвистикалык мүнөздөрү жөнүндө өз ойлорун айтышкан. Жогорку авторлордон айырмаланып, биз сөз түркүмдөрүн лексика-грамматикалык, формалдык-грамматикалык жана формалдык-прагматикалык деген топторго бөлүштүрүп, имитативдерди үчүнчү топтогу сөз түркүмдөрүнө коштук.

Төртүнчү параграфта тууранды сөздөр менен сырдык сөздөр сөз түркүмдөрүнүн формалдык-прагматикалык тобуна кошулган. Бул топтогу сөз түркүмдөрү көркөм жана оозеки кептин стилдик куралы катары кызмат аткарат. Тилдеги кайсыл бир көрүнүш кепте стилдик мааниге ээ болот. Ал, албетте, прагматикалык мааниге да ээ. Имитативдер көп учурларда сырдык сөздөргө окшош, айрым учурларда, алардын арасындагы чегаранын бүтүндөй жок болуп кетүүсүнүн себеби - алардын бирдей милдет аткаргандыгында. Ушундан улам да сырдык сөздөрдү изилдеген тилчи окумуштуулар алардын тутумуна тууранды сөздөрдү да киргизип жиберсе, тууранды сөздөрдү изилдеген тилчи окумуштуулардын изилдөөлөрүндө, айрым сырдык сөздөр тууранды сөздөрдүн бир көрүнүшү катарында берилген.

Демек, тууранды сөздөр сөз түркүмдөр системасындагы башка категориялардан биротоло айырма кылуучу өзүнчө сөз түркүмү эмес. Ал - лингвистикалык табиятына карай бөлүкчө, модал сөз жана сырдык сөздөргө жакын жана алар түзгөн топко тиешелүү категория. Бирок тууранды сөздөрдү сырдык сөздөр менен бир лингвистикалык категорияга бириктирүүгө болбойт.

Бешинчи параграф. Тууранды сөздөр алгач «мимемы», «имитативы» деген терминдер менен аталган. Мимемы деген термин биринчи болуп Н.И.Ашмарин тарабынан колдонулган. Н.К.Дмитриев тууранды сөздөрдү лексикалык маанисине карай сономимемы жана видеомимемы деп эки топко бөлгөн. Түрк тилдериндеги тууранды сөздөр боюнча А.Исхаков, Л.Н.Харитонов, Г.Е.Корнилов, Б.Ш.Катембаева, Ш.Ш.Сарыбаев ж.б. илимий иштерди алып барышкан. Аталган тема боюнча түздөн-түз изилдөө окумуштуулардын катарына Н.И.Ашмаринди, А.М.Газов-Гинзбергди, Л.А.Афанасьевди, А.Г.Спиркинди, Э.Сепирди, С.В.Воронинди, К.Ш.Хусаиновду, М.Х. Жубанованы ж.б. кошууга болот.

Экинчи глава. «Кыргыз жана өзбек тилдериндеги сономимемалар».

Бул топко жандуу жана жансыз заттардан чыккан үндөрдү, адамдардын кыйкырыктарын, күлкүсүн, ыйын, айбанаттардын маарашын, мөөрөшүн, жансыз заттардын кагылышуусунан чыккан үндөрдү ж.б. кошууга болот. Мисалы: *ха-ха-ха* (адамдын күлкүсүн билдирүүдө), *карс-курс* (дарактын кулап түшүшүндө), *мөө* (уйдун мөөрөшү), *тарс* (мылтыктын атылышы), *чаңк* (темир идишке кандайдыр бир заттын тийиши) ж.б. Бул топко кошулган тууранды сөздөр негизинен, угуу сезими аркылуу туюлуп ишке ашат.

Биринчи параграфта сономимемалар салыштырылат. Алар эки тилде тең эле жыш учурайт. Кыргыз тили менен өзбек тили түрк тилдерине таандык болгону менен сономимемалардын тутумундагы айрым бир

өзгөчөлүктөрдү көрүүгө болот. Бир эле жаныбардан чыккан үн ар тилде, ар башкача тууралат. Артикуляциялык база индивидуалдык мүнөзгө ээ. Ошондуктан кыргыз тилинин артикуляциялык базасы, өзбек жана башка түрк тилдеринин артикуляциялык базасынан айырмаланат. Мисалы, чочкону кыргыздар *курк-курк*, өзбектер *хур-хур*, орустар *хрю-хрю* деп туурашат.

Сономимемалардагы фонетикалык курулушу жана тыбыштардын алмашып кетиши көп кызыгууларды пайда кылат. Кыргыз жана өзбек тилдеринин фонетикалык кубулуштарына дал келбеген көрүнүштөрдү көрүүгө болот: *шау-шау* (*шаув-шаув*), *лау-лау* (*лаув-лаув*) ж.б.

Сономимемалар эки тилде тең бирдей семантикага ээ, ошондой эле, сономимемалар түзүлүшү боюнча эки тилде тең жөнөкөй жана түгөйлүү болуп бөлүнөт. **Экинчи параграфта** салыштырылган тилдердеги сономимемалардын лексикалык өзгөчөлүктөрү боюнча сөз болсо, **үчүнчү параграфта** сономимемалардын морфологиялык өзгөчөлүктөрү жөнүндө кенири кеп болот.

Үчүнчү глава. «Видеомимемалардын негизги касиеттери».

Бул топтогу тууранды сөздөр көрүү сезимине байланышып, кыймылдын же жарыктын, кандайдыр бир көрүнүштүн элесин туюнтат. Мисалы: *дардаң-дардаң* (толук, семиз адамдын кыймылы), *жарк-журк* (чагылгандын түшүшүндөгү элести), *лып* (тез болгон кыймылдын элесин), *жалт* (күтүүсүздөн дароо бурулгандагы же жарыктын жалт-жалт деп чагылышындагы көрүнүштү) билдирет.

Биринчи параграфта кыргыз жана өзбек тилдериндеги видеомимемалардын идеофонетикалык өзгөчөлүктөрү каралат.

Салыштырылып жаткан тилдердеги видеомимемалардын тутумундагы тыбыштык жактан болгон айкаш башка сөз түркүмдөрүнө таандык болгон сөздөрдүн айкашынан бир аз өзгөчөлөнөт. Эки тилде тең үндүү тыбыштар өзүнчө, үнсүз тыбыштар өзүнчө өзгөчөлүктөргө ээ. Ошондой өзгөчөлүктөрүнө карай үндүү идеофонемалар жана үнсүз идеофонемалар деп бөлүштүрүлүп, **экинчи параграфта** үнсүз идеофонемалар боюнча изилдөө иштери жүрдү.

Үчүнчү параграфта видеомимемалардагы идеофонемалардын алмашуусу тууралуу сөз болду. Флексия кубулушуна окшогон көрүнүш кыргыз жана өзбек тилдериндеги тууранды сөздөрдүн тутумунда да кездешет. Бирок бул көрүнүш флективдүү тилдердеги флексия кубулушун толук бойдон чагылдырып бере албайт. Кыргыз жана өзбек тилдериндеги тууранды сөздөрдүн тутумунда да үндүү тыбыштар алмашып келген учурлар бар. Бул учурда ошол тууранды сөзгө кошумча гана маани кирбесе, сөздүн түпкү мааниси негизинен ошол боюнча калат. Мындай фонетикалык кубулуш салыштырылган эки тилде тең жыш учурап, аларды төмөндөгү тууранды сөздөрдөн көрүүгө болот.

1. Тууранды сөздөрдө бир - эки үндүү тыбыштар алмашат.

А) **а-ы** идеофонемаларынын алмашуусу: *жалт-жылт*, *жалтылда-жылылда*, *жалтыра-жылытыра*, *шалк-шылк*, *шалкылда-шылкылда* ж.б.

Б) **а-у-ы** идеофонемаларынын алмашуусу: *жалт-жулт-жылт, калч-кулч-кылч, балч-булч-былч*, ж.б.

В) **а-о** идеофонемаларынын алмашуусу: *каңк-коңк, каңкай-коңкой, даңк-доңк, даңкай-доңкой*, ж.б.

Г) **э-ы** идеофонемаларынын алмашуусу: *тепең-тыпың, тепей-тыпый, тепеңде-тыпыңда* ж.б.

Д) **о-ө** идеофонемаларынын алмашуусу: *опой-өпөй, опоң-өпөң, опоңдо-өпөңдө* ж.б.

Е) **о-у** идеофонемаларынын алмашуусу: *колжоң-кулжун, долдоң-дулдуң, чолп-чулп, онжоң-унжун* ж.б.

Кыргыз жана өзбек тилдериндеги ушундай фонетикалык көрүнүштөр орус тилиндеги флексия тибиндеги фонетикалык көрүнүштөрдөн айырмаланат. Кыргыз жана өзбек тилдеринде сакталбаган флексия кубулушу орус тилинде түрдүү грамматикалык маанилерди аныктап билдиргендиги менен мүнөздөлөт. Кыргыз жана өзбек тилдеринде мындай мүнөздөгү фонетикалык өзгөрүүлөрдүн жардамы менен грамматикалык маани эмес, өзгөчө модалдык-прагматикалык маанилер билдирилет.

Бул сөздөрдүн түзүлүшү ж-лг, к-лч, к-нк, л-нк, т-п-н, т-п-й, п-н, п-й, к-лж-н, л-лд-н, ч-лп тыбыштык комплекстеринен түзүлдү. Ж-лг, к-лч, к-нк, л-нк тыбыштык комплекстерине кең үндүү **а** идеофонемасы катышканда тууралган элестин күчтүүлүгү, чоңураактыгы жана дааналыгы байкалса, ал эми ушул тыбыштык комплекске кууш үндүү **ы** идеофонемасы катышканда жарыктын же элестин алысыраак, кичине, чакан экендиги байкалат. Ошондой эле (чаңк-чыңк, тарбаң-тырбың, балтаң-былтың, кайкай-койкой), **о-у-ы** үндүү тыбыштары катышкан айрым элестүү сөздөрдөн элес жөнүндөгү түшүнүгүбүз алдуу- алысыздыгы, чоң кичинелиги менен айырмаланып турат. Кийинки т-п-н, п-н, к-лж-н, к-нк сыяктуу тыбыштык комплекске **о, ө, э** үндүү тыбыштары айкашып келгенде да, кыймыл-аракет толмоч, көлөмдүү же тескерисинче, жаш балдар тарабынан аткарылып жаткандыгын көрүүгө болот. Мисалы: *тепең-тыпың, колжоң-кулжун, долдоң-дулдуң* ж.б. Ушундай бир-эки үндүү тыбыштын алмашуусунан ажырап, башкачараак маани берип калган сөздөр да арбын кездешет. Мисалы: **о-е** үндүү тыбыштарынын алмашуусунан жасалган тууранды сөздөр: *Кодоңдо-кеденде, кодой-кедей, онуран-энирен, опоң-эпең* ж.б. **о-у** үндүү тыбыштарынын алмашуусунан жасалган тууранды кош сөздөр: *Толтоң-тултуң, долдоңдо-дулдуңда, шоңкой-шоңкуй, борбоң-бурбуң*, ж.б; **а-о** үндүү тыбыштарынын алмашуусунан жасалган тууранды сөздөр: *дардай-дордой, кампай-компой, далдаң-долдоң, заңкай-зоңкой, тарбаң-торбоң*, ж.б; **о-ө** үндүү тыбыштарынын алмашуусунан жасалган тууранды сөздөр: *долдой-дөлдөй, долдоң-дөлдөң, бойпой-бөйпөй, бойпоң-бөйпөң, болпой-бөлтөй, болтоң-бөлтөң, домпоң-дөмпөң* ж.б.

2. Идеофонемалардын алмашкандыгын элестүү сөздөрдүн уңгуларынан дароо эле байкоого болот. Мисалы: *бал-чай, бал-жай, бал-быра, бал-тай, бол-той, бол-жой, бол-бура, бол-кой, бөл-төй, бөл-жөй, бөл-бүрө, бул-чуй, бул-жуй, бул-т-ылда, бул-жуй, бул-бүрө, бул-тү-гуй, был-чий, был-*

жый, был-быра, был-т-ылда ж.б.

Төртүнчү параграфта салыштырылган тилдердеги имитативдердин муундук типтери, муундук түзүлүшү, тактап айтканда, бир муундуу, көп муундуу видеомимемалар боюнча кеп кылдык. **Бешинчи параграфта** видеомимемалардын лексикалык өгөчөлүктөрү, тагыраак айтканда, адамга байланышкан видеомимемалар, жаныбарларга карата колдонулган видеомимемалар жана жаратылыштагы түрдүү көрүнүштөргө карата колдонулган видеомимемалар жөнүндө иш алып бардык.

Алтынчы параграфта видеомимемалардын семантикалык өзгөчөлүктөрү жөнүндө кеп болду. Тилибиздеги сөздөр семантикасы боюнча көп маанилүү, омоним, синоним жана антоним сөздөр деп бөлүнгөн сыяктуу эле, тууранды сөздөрдү да көп маанилүү тууранды сөздөр, омоним тууранды сөздөр, синоним тууранды сөздөр жана антоним тууранды сөздөр деп бөлүштүрүүгө болот. Чындыгында, бир эле негизден чыккан тууранды сөздөр маанисине карай түрдүү маанилик катышта келет.

Жетинчи параграфта видеомимемалардын структуралык түзүлүшү каралган. Видеомимемаларды өзүнүн морфологиялык түзүлүшү боюнча сономимемалар сыяктуу эле жөнөкөй жана татаал, түгөйлүү жана тубаса деп бөлүштүрүү максатка ылайыктуу болуп эсептелет. Жөнөкөйгө, негизинен бир муундуу имитативдерди кошууга болот. Бул топко **CVC, VCC, CVCC**, типтеги имитативдерд мисалга тартуу туура жыйынтык берет: *лып, шылп, так, шак, чак, гыз, жалт, улп, уңк, селт, солк, чолп, карс, мыңк* ж.б. Татаал видеомимемалар негизинен редупликациялык жол менен, тактап айтканда, бир уңгунун кайталанып калышы менен жасалат. Мисалы: *дүңк-дүңк, чаңк-чаңк, каңк-каңк, жылт-жылт, жарк-журк, үлп-үлп, дирт-дирт* ж.б.

Сезизинчи параграфта видеомимемалардын сөз жасоо касиеттери боюнча кеп болот. Бардык эле түрк тилдеринде, мимемалар түрдүү нерселерден, заттардан чыккан үндөрдү, кыймыл-аракеттердин элесин жана адамдын ички сезимин туурап берүү менен оозеки кепте да, көркөм чыгармаларда да кеңири жолугат.

Мимемалар адабий тилдин сүйлөшүү стилинде өтө жыш колдонуу менен, алар өзгөчө диалогдук речте маңыздуу берилип, андан элестүүлүк, экспрессивдүүлүк жандуу байкалат.

Төртүнчү глава. Сезим имитативдеринин семантикасы жөнүндө

Сезим имитативдер, эң алгач табияттагы түрдүү көрүнүштөрдүн элесин жана алардын дабышын, кыймылдарын тууроонун натыйжасынан улам пайда болгон. Мисалы, *чыз шуу* сыяктуу тууранды сөздөрдүн мотивациялык негизин табияттагы формасы чоң болбогон нерсе көрүнүштөрү жана алардын кыймыл-аракеттери пайда кылат. Май же эттин куурулушунун натыйжасында чыккан чыз-чыз добушун так, таамай угууга болот. Алардын сезим тууранды сөздөргө айланышы логиканын танууну тануу табиятына негизденет. Конкреттүү угулган дабыштар угулбай турган ички тууроого айланат, конкреттүү түрдүү көрүнүштөрдүн дабышы адамдын организмнин жалпы дабыш чыгарбай турган туюмуна айланат: *жүрөгүм дүк этти, жүрөгүм шуу этти, жүрөгүм тыз этти, дүк, шуу, тыз*, сыяктуу сезим

тууранды сөздөр адамдын ички организминин нары жагынан башка туюмга айланбайт. Салыштырыңыз: *бели, колу, буту кырс, карс* этти деши мүмкүн, бирок *жүрөгү карс, курс, кырс* деди деп айтпайт жана антип колдонулбайт.

Биринчи параграфта психомимемалардын кыргыз жана өзбек тилдеринде берилиши каралды. Чындыгында, психомимемалардын табияты жогорку топтогулардын табиятынан алда канча башкача. Сезим имитативдер оозеки кепте, көркөм чыгармаларда, көркөм каражат катары кызмат аткарат. Мисалы: *Ал көпчүлүккө сыр бербегени менен, ичинен кым дей түшүтү* (Оозеки кептен). *Балаң менен куруп кал ай, эстеген сайын ичиң тыз-тыз болуп, ичкен ашыңдын кайда кеткенин да билбей каласың* (Б.Карагулова). Биринчи мисалда, ыраазычылыкты туюнткан ички сезим берилсе, экинчи мисалда, сагынууну, куса болууну туюнткан ички сезим берилди. Бул психомимемалардын табияты сономимемалар менен видеомимемалардын табиятынан башкачараак. Анткени сономимемалар угуу сезимине, тагыраак айтканда, кулак аркылуу кабыл алынган сөздөр болсо, видеомимемалар көрүү аркылуу кабыл ала турган сөздөр. Ошондой эле көрүү жана угуу сезимдерине байланышпай, акыл-эс менен туя турган, бүтүндөй дене бөлүгү менен сезип, кабыл ала турган, айрым мимемалар жолугат. Бул топко табыш жана элес тууранды сөздөрдү туюнткан сөздөрдөй көп сөз таандык болбогону менен, аз болсо да, айрым сөздөр кирери бышык. Буларды сырдык сөздөрдүн тобуна кошууга да такыр туура келбейт.

Сезим тууранды сөздөрдү өзбек тилиндеги тууранды сөздөрдүн тутумунан да кезиктирүүгө болот. Өзбек тилиндеги сезим тууранды сөздөр боюнча кайсыл бир окумуштуу атайын изилдөө жүргүзгөн эмес. Аларды өзбек тилинде *үссий тактирий сизлар же үссий мимемалар* деп атоого болот. Чындыгында, кыргыз тилиндегидей эле сезимди билдирген тууранды сөздөрдү өзбек тилиндеги көркөм чыгармалардан да, оозеки кептерден да байкоого болот. Аларды да кыргыз тилиндегидей сезимдик (туюмдук) негизде байкоого болот. Мисалы: *Сидикжоннинг юраги жез этди* (А.Кодирий). *Юрагим тарс ерилиб кетай даб турибди* (М.Шарипов.). *«Дунг» этган товуш чикканда юраги шув этган Ойшабоку бекнинг ... бурилганини кчириб, курагига туулаб куйди* (Х.Кодиров). *Тик этса юраги шув этиб, милиция бостими деб юрди* («Муштум»).

Психомимемалардын фонетикалык өзгөчөлүктөрү **экинчи параграфта** изилденди.

Психомимемалардын да фонетикалык курулушу жана тыбыштардын алмашып кетиши көп кызыгууларды пайда кылат. Кыргыз тилинин фонетикалык өзгөрүүлөрүнө дал келбеген көрүнүштөрдү байкоого болот.

Психомимемалардын тобуна төмөндөгүлөрдү кошууга болот: *балк, болк, бүлк, бур-р, гм, дир, дирт, дуу, дук, дур, жым, зуу, зың, зыр, зыри, кылк, кым, кылт, м-м, ксм, хм, лак, лап, тарс, тыз, чым, шуу, шык, ж.б.*

Аталган тууранды сөздөрдү тутумундагы **үндүү** жана **үнсүз** тыбыштардын катышуусуна карай төмөндөгүдөй эки топко бөлүүгө болот:

1. Башка сөз түркүмдөрүнө тиешелүү болгон сөздөрдөн кескин айырмаланган сезим тууранды сөздөрдүн дагы бир өзгөчөлүгү, сезим

тууранды сөздөрдүн тутумунда созулма үндүүлөр кем катышат. Ал эми сезим тууранды сөздөрдүн тутумунда бардык кыска үндүүлөр активдүү катышат. Бирок тутумунда кең үндүү катышкан сезим тууранды сөз менен кууш үндүүлөр катышкан сезим тууранды сөздөрдүн ортосунда айрым бир маанилик жактан болгон оттенотук өзгөчөлүктөрдү байкоого болот. Бул өзгөчөлүктөр төмөндөгү мисалдардан даана байкалат.

Салыштырыңыз: *Лак = зыри, Лап = чым, Тарс = кылт.*

Биринчи мисалдагы *лак* деген сезим тууранды сөз да, *зыри* деген сезим тууранды сөз да жүрөк аркылуу кабыл алынган сезим тууранды сөз болгону менен, алардын ортосундагы айрым бир өзгөчөлүктү байкоого болот. Башкача айтканда, алда бир нерседен катуу корккондо же кандайдыр бир жамандыкты алдын ала сезген учурда *лак* деген сезим тууранды сөз пайдаланылса, мурда болуп өткөн кайгылуу ишке же кандайдыр бир жоготууну эстегенде, *зыри* деген сезим тууранды сөз колдонулат. Мисалы: 1. *Таштанбек шибеге менен сайгандай ыргып туруп, жүрөгү лак-лак согуп сыртка чыкты* (Ж.Самиев). 2. *Бирок маңкурт уулунун бир тал сезими зыри этпей койду* (Ч.Айтматов).

Экинчи мисалдагы сезим тууранды сөздөр жылуулукка жана суукка карата колдонулат. Ысыкка карата айтылган сезим тууранды сөздөргө кең үндүү тыбыш катышса, тескерисинче, суукка карата айтылган сезим тууранды сөздөргө кууш үндүү тыбыш колдонулары мисалдардан байкалып турат. Мисалы: 1. *Эрте күздө эле сарайга камап салган койлордун үстүнө киргенде, ысык дем бетке лап урду* («Алатоо»). 2. *Улам кеч кирген сайын суук күчөп, беттерибиз чым-чым боло баштады* (Б.Акимов).

Үчүнчү мисалда, эстен такыр чыгып кеткен учур менен эске капыстан түшө калган учурга карата колдонулган сезим тууранды сөздөр берилди. Эстен чыккан учурга карата айтылган сезим тууранды сөздөрдө кең үндүү тыбыш катышса, эске түшкөн учурга карата колдонулган сезим тууранды сөздөрдө кууш үндүү тыбыштардын катышкандыгын төмөндөгү мисалдардан көрөбүз. Мисалы: 1. *Эсимден тарс чыгып кеткен тура* (Ч.Айтматов). 2. *Осмондун оюна да бир кызык окуя кылт эте түшүп, бырс этип күлүп койду* (Ж.Самиев).

2. Сезим имитативдеринин тутумундагы **үнсүз тыбыштар** алардын туюнткан маанисине таасирин тийгизет. Сезим имитативдеринин тутумунда башка тууранды сөздөрдөгүдөй, көп үнсүз тыбыштар катыша бербейт, белгилүү гана үнсүз тыбыштар сөз башында жана сөз аягында келет.

Сөз башында б, д, ж, з, к, л, т, ш үнсүздөрү келсе, сөз аягында к, м, п, р үнсүздөрү жана **лк, лт** тыбыштарынын айкашып келгендигин көрүүгө болот.

Кыргыз тилиндеги сезим тууранды сөздөрдүн тутумунда в, ф, х, ц, щ, сыяктуу өздөштүрүлгөн фонемалар жана төл фонема болуп эсептелген г, м, н, п, р, с, й фонемалары менен башталганы жок, калган фонемалар менен башталган сезим тууранды сөздөр да сейрек. Мисалы: *балк, болк, бүлк, бур-р, гм, дир, дирт, дуу, дук, дур, жым, зуу, зың, зыр, зыри, кылк, кым, кылт, ксм, лак, лок, лап, тарс, тыз, чым, шуу, шык ж.б.*

Л тыбышы менен башталган *лак, лап, лок, лук* сезим тууранды сөздөрүнө

төл сөздөрдөн айырмаланып, сөз башында келгенде, л тыбышынын колдонулушуна жол берилет. Ал эми р тыбышы менен аяктаган сезим тууранды сөздөр тууралып жаткан ички сезимдин созулуп же кайталанып турушун билдирип калат. Мисалы: *бур, зыр, дир, дүр*, ж.б. Айрым учурда, узакка созулган учуру *бур-р, зыр-р, дир-р, дүр-р* делип, гемминаттык абалында (кабатташып) да берилет.

Ошондой эле, сезим имитативдеринин аягы жарылма үнсүздөр менен аяктаса, сезимдин же ички абалдын кескиндигин же өтө кыска убакытта болуп өткөндүгүн билдирет: *балк, болк, бүлк, дүк, кылт, кылк, лак, зырп, дирт* ж.б. Бул учурда ички сезимдин кокустан гана күтүүсүздөн бир жолу болгондугун байкоого болот. Эгер ушул эле сезим тууранды сөздөр редупликациялык жол менен берилип калса, анда ички сезим же абал бир ыргак менен ритмдүү түрдө кайталанып турарын байкоого болот: *бүлк-бүлк, болк-болк, зырп-зырп, дүк-дүк, кылт-кылт, лап-лап, дирт-дирт, дүр-дүр, лук-лук, тыз-тыз* ж.б.

Мындан сырткары сезим тууранды сөздөр графемалардын эсебинен да жасалат. Алардын тобуна *эм, м-м, ккм, хм* тыбыштарынын айкалыштарын көрсөтүүгө болот:

-Гм, партияга таарындым деңизчи, жолдош Бакасов! (Ч.Айтматов)

Андан башка сезим тууранды сөздөрдүн кеп тизмегинде келгендеги комбинатордук жана позициялык өзгөчөлүктөрү, муундук типтери да каралды.

Үчүнчү параграфта психомимемалардын муундук типтери боюнча **төртүнчү параграфта** сезим тууранды сөздөрдүн лексикалык өзгөчөлүктөрү боюнча кеп болду.

Сезим имитативдери оозеки кепте, көркөм чыгармаларда ойду так, таамай, образдуу берет. Мисалы:

Окууну бүтүп кеткен кыз,

Ойлосом сени ичим тыз (Обондуу ырдан).

Мөлтүрөйт көзүң, жүзүң! Мөлтүрөсүн!

Мөртүмдү мөлт эттирип өлтүрөсүң! (К.Култегин). *Жайлоо жердин сыдырым жели кайдаңдыр леп-леп келип, кайра кайдаңдыр шуу-шуу кайып учуп өтүп, ...* (Т.Касымбеков.).

Биринчи, экинчи мисалда ыраазы болууну да, куса болууну да туюнткан сезим берилди. Ал эми үчүнчү мисалда, бүт дене бөлүгү, жүрөк менен туюнтулган ички сезим берилди.

Ал эми сезим имитативдер даам татуу, жыт билүү, акыл-эс жана бүт дене бөлүгү менен кабыл алынат. Ушул өзгөчөлүгүнө жараша бул топтогу тууранды сөздөрдү төмөндөгүдөй майда топторго бөлүштүрдүк:

1. Бүт дене бөлүгү менен кабыл алган сезим имитативдери:

- а) тери аркылуу кабыл алынган сезим имитативдери.
 - б) жүрөк аркылуу кабыл алынган сезим имитативдери.
 - в) кан тамыр аркылуу кабыл алынган сезим имитативдери.
2. Даам татуу туюмуна байланышкан сезим имитативдери.
 3. Жыт билүү туюмуна байланышкан сезим имитативдери.

4. Акыл – эс, борбордук нерв системасына байланышкан сезим имитативдери.

Төртүнчү параграфта сезим имитативдеринин семантикалык өзгөчөлүктөрүн изилдөөгө алып, тууранды сөздөрдө да мындай маанилердин камтыларын айрым изилдөөлөрдүн эмгектеринен улам байкадык. Аз санда болсо да, сезим имитативдеринин ичинде да синонимдик, антонимдик, омонимдик жана көп маанилүүлүк маанилердин болорун ушул бөлүмдө кыскача кеп кылдык.

Бешинчи параграфта сезим имитативдеринин сөз жасоо касиеттери боюнча кеп болду.

Тууранды сөздөр адабий тилдин сүйлөшүү стилинде өтө жыш колдонулуу менен, алар өзгөчө диалогдук кепте маңыздуу колдонулуп, андан элестүүлүк, экспрессивдүүлүк жандуу байкалат.

Сономимемалар үндү туурап билдирсе, видеомимемалар элести, кейипти, кыймыл-аракеттин көрүнүшүн, жарыктын чыгышын, сезим имитативдеринин адамдын ички эмоциясындагы туюу сезимдери аркылуу (жыт билүү, даам татуу, борбордук нерв системасы, бүт дене бөлүгүндөгү сезүү (тери)) кабылданган ар түрдүү абалды, сезимди туурап билдирет. Мимемалар өз алдынча өтө аз колдонулат.

Дабыштын тууралышын, кыймыл-аракеттин ылдамдыгын же капыстан пайда болгон жарыкты, жаркыроону, ички эмоциянын туюу сезимин билдирген мимемалар дагы өз спецификасына ээ. Сезим имитативдеринен дээрлик этиштер жасалат. Ал этишти уюштуруучу сөз жасоочу морфемалар болуп **-ылда, -кыра**, аз өнүмдүү мүчө катары **-ай** мүчөсү эсептелет. Алар: **болкулда, бүлкүлдө, зуулда, зыңылда, буркура, зыркыра, дүркүрө, кымылда, шуулда, одурай** ж.б. Мисалы: *Ал эч ким билбеди деп кымылдап бара жаткан эле* (Оозеки кептен). *Гүлсары кошкурунуп алып, кулак жапыра зуулдап баратты* (Ч.Айтматов.). *Лакылдап жүрөгү созуп, бул бир түрмөк ой ...* (Т.Касымбеков.).

Сезим имитативдеринен башка сөз түркүмдөрү, өзгөчө зат жана сын атоочтор өтө сейрек жасалат. Ал эми этиш сөз түркүмү зат атооч менен сын атоочко караганда, алда канча көп жасалат.

Алтынчы параграфта сезим тууранды сөздөрдүн морфологиялык өзгөчөлүктөрү боюнча изилдөө иштери жүрүп, негизинен, сезим имитативдеринин түзүлүшүнө карай бөлүнүшү жөнүндө сөз кылдык.

Корутунду

Корутундуда диссертацияда козголгон проблемалар боюнча кыскача илимий тыянак чыгарылат.

Мимемалардын илимде көңүл бурулган эки түрү бар: а) сономимемалар; б) видеомимемалар. Бул эки топ, бири башкасынан фонетикалык, морфемалык курулушу, грамматикалык жана семантикалык жактары боюнча айырмаланат. Мына ушул айырмалар, аларды тууранды

сөздөр категориясынын эки түрү катарында ажыратат. Биздин фактылык материалдарыбыз лингвистикалык пландан каралганда, тууранды сөздөрдүн жогорку эки түрүнөн айырмаланган дагы бир түрү бар экендигин күбөлөндүрөт. Имитативдердеги бул үчүнчү түрдү биз «сезим имитативдери» деп атадык.

Имитативдердин кыргыз жана өзбек тилдериндеги фактылык материалдарынын негизинде изилденишинин мааниси чоң. Мунун себеби, кыргыз жана өзбек тилдеринин кайсыл жактардан жакындыгы, кайсы жактардан айырмалуулугу аныкталгандыгында. Мындан тышкары, мына ушул эрежеде ишке ашырууга мүмкүн болгон башка талапкерлерге изилдөө жолу ачылат. Ошентип, кыргыз жана өзбек тилдерине мүнөздүү болгон имитативдердин изилдениши, башка түрк тилдериндеги имитативдерди салыштырып изилдөө планына түрткү болот.

Диссертация боюнча жарык көргөн илимий эмгектер

1. Кыргыз жана өзбек тилдеринин салыштырма фонетикасы. - Бишкек-Ош, 2003. - 80 б. (Т.Нуруев менен биргеликте)
2. Кыргыз жана өзбек тилдеринин салыштырма грамматикасы. Морфология. – Ош, 2006.- 203 б. (Т.Нуруев менен биргеликте).
3. Кыргыз жана өзбек тилдериндеги сын атоочтун жасалуу жолдору // Филологиялык изилдөөлөрдүн азыркы кездеги актуалдуу маселелери. – Ош, 1995.-80-82-б.
4. Кыргыз жана өзбек тилдеринде сын атооч сөздөрдүн колдонушу // Филологиялык изилдөөлөрдүн азыркы кездеги актуалдуу маселелери. – Ош, 1995.-82-84-б.
5. Элес тууранды сөздөрдүн муундук типтери жана берген маанилери // Индия и Кыргызстан: взаимодействие цивилизаций. – Ош, 2001, 145-148-б.
6. Кыргыз жана өзбек тилдериндеги тууранды сөздөрдүн фонетикалык өзгөчөлүктөрү // Индия и Кыргызстан: взаимодействие цивилизаций. – Ош, 2002.-103-106-б.б.
7. Сезим тууранды сөздөр // Ош МУнун жарчысы. – Ош, 2005. №3.-42-46 б.
8. Тууранды сөздөрдүн семантикалык өзгөчөлүктөрү // Ош МУнун жарчысы. - Ош, 2006.№3. – 123-127 б. (А.Бердиалиев менен биргеликте).
9. Некоторые вопросы сравнительного изучения подражательных слов в тюркских языках (на материале кыргызского и узбекского языков) // Тилшунослик масалалари. – Ходженд, 2007. №6.– 48-52 с.
10. Тууранды сөздөрдү изилдөөнүн тарыхы жөнүндө // Ош МУнун жарчысы. – Ош, 2007.№3.-144-147б.
11. Имитативдердин фоносемантикасы // Ош МУнун жарчысы. – Ош, 2008.№4.-164-169 б.

Резюме

Турганбаев Нурмамат Орозович

Кыргыз жана өзбек тилдериндеги имитативдердин фоносемантикасы

10.02.06 - Түрк тилдери адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган диссертация.

Негизги сөздөр: мимемалар, имитативдер, фоносемантикалуу сөздөр, идеофонемалар, сономимемалар, видеомимемалар, психомимемалар, сезим имитативдери, табыш, элес, сезим тууранды сөздөр.

Диссертациялык иш киришүүдөн, төрт главадан, корутунду бөлүмдөн жана пайдаланган адабияттардын тизмесинен турат.

Киришүү бөлүмүндө диссертациялык изилдөөнүн актуалдуулугу, максаты жана милдеттери, илимий жаңылыгы, теориялык жана практикалык маанилери, методдору туурасында кыскача маалымат берилди.

Диссертациялык бул эмгек кыргыз жана өзбек тилдериндеги салыштырып жаткан алгачкы эмгек болуп саналат. Иштин негизги максаты кыргыз тили менен өзбек тилиндеги тууранды сөздөрдү фонетикалык жана морфологиялык планда салыштыруу. Ошондой эле, ушул мезгилге чейин изилдөөгө алынбай келген сезим имитативдер изилдөөнүн көңүл чордонунда болуп, эки тилдеги сезим имитативдер салыштырма методдо иликтөөгө алынды. Мындан сырткары сөз түркүмдөрүн бөлүштүрүү жаңы көз караш менен каралды.

Биринчи главада, түркологиядагы имитативдердин айрым маселелери, ошону менен катар эле, кыргыз жана өзбек тилдериндеги имитативдердин сөз түркүмдөр системасындагы орду жана алардын ички лексика-грамматикалык түрлөрү изилденди. Имитативдердин жалпы сөз түркүмдөр системасында формалдык-прагматикалык топко киргизилиши, тил илиминдеги эң алгачкы кадамдардан болуп саналат.

Экинчи глава сономимема деген жалпы термин менен аталган табыш тууранды сөздөрдү (ТТС) изилдөөгө, ал эми **үчүнчү глава** видеомимема деп аталган элес тууранды сөздөрдү (ЭТС) изилдөөгө арналды. Диссертациялык иштин төртүнчү главасында, экстралингвистикалык негиздеги катыштык мүнөздө жогорку экинчи, үчүнчү главадан айырмаланган имитативдер каралды. Сезим тууранды сөздөрдүн (СТС) пайда болушу ички психикалык сезим менен тыгыз байланышкан, ошон үчүн алар атайын бөлүнгөн сезим имитативдери же психомимема деген топко киргизилген.

Изилдөөбүздө кыргыз тилиндеги ТС, өзбек тилиндеги ТСК караганда, алда канча көп экендиги аныкталды. Анын негизги себеби болуп, алардын экстралингвистикалык негиздери эсептелет.

Корутунду бөлүмүндө изилдөөдөн алынган натыйжалар жыйынтыкталды.

Турганбаев Нурмамат Орозович

Фоносемантика имитативов в кыргызском и узбекском языках

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.06. – Тюркские языки.

Ключевые слова: *мимемы, имитативы, фоносемантические слова, образоподражательные слова, звукоподражательные слова, чувствоподражательные слова, простые, сложные и парные подражательные слова.*

Настоящее исследование – первая монографическая работа, в которой рассматриваются подражательные слова (ПС) кыргызского и узбекского языков в синхронно-сравнительном аспекте.

Диссертационная работа состоит из введения, четырех глав и заключения.

Во введении определены актуальность темы, цели и задачи исследования, а также научная новизна, научно-теоретическая и практическая значимость диссертационной работы.

В первой главе исследуются такие кардинальные вопросы, как состояние изучения ПС в тюркологии, в частности, в кыргызском и узбекском языкознаниях; место ПС в системе частей речи и внутренние их лексико-грамматические разновидности. ПС отнесены к формально-прагматической группе общей системы частей речи, что является совершенно новым подходом в науке о языке.

Вторая глава посвящена изучению звукоподражательных слов (ЗПС) под общим термином *сономимемы*, а третья глава – изучению образоподражательных слов (ОПС), которые называются *видеомимемами*. В четвертой главе диссертационной работы рассмотрены ПС, которые отличаются от двух предыдущих в отношении характера экстралингвистических основ. Возникновение ПС последней группы тесно связано с внутриспсихическим ощущением, поэтому они объединены в специальную группу под названием *психомимемы*.

В работе выясняется, что количество ПС больше в кыргызском языке, чем количество ПС в узбекском, что обусловлено экстралингвистическими факторами.

В заключении обобщено основное содержание работы.

Turghanbaev Nurмамат Orozovich

The imitative words in the Kyrgyz and Uzbek languages

The dissertation research for the academic degree in philological science. Specialty 10.02.06. – Turkic languages.

Key words: *sound-image-sense imitative words, homonymous, synonymous, and antonymous and polysemantic imitative words, simple, compound and conjugative imitative words, combinative and positional changes in imitative words, mimesis, mimics.*

The dissertation is one of the first comparative works in Kyrgyz and Uzbek languages. The aim of the work is comparison of the imitative words in phonetic and morphological plan. Side by side with this, formerly unstudied sense of the imitative words in both languages has been studied on the methods of comparison. Form the point of view the problems of division of the speech are examined.

In introductory part actuality, aims and purposes, scientific newness, theoretical and practical importances of the dissertation are determined and the brief information about materials and methods used in the research are given.

The first chapter is about extra-linguistic bases of the imitative words, some of their linguistic peculiarities and common problems. The general information and characteristics of historical study of the imitative words, their linguistic level as well as their elements are given.

The second chapter is about the use of linguistic characters and features of the imitative words of manner. In this chapter the sequence of voiced and voiceless sounds, the law of synharmonism, syllabic types of the imitative words of manner in semantic-lexical signs are divided into small groups. Beside, the morphological peculiarities are analyzed.

The third chapter is called “the imitative words of sense”. In the following chapter the research is on expression of the imitative words of sense in the Kyrgyz and Uzbek languages and their phonetic peculiarities. The lexical features of the imitative words of sense are divided into the imitative words of sense perceived by all the parts of the body, and the imitative words of sense, which are connected with taste, sense of smell, conscious and the central nerve system. Semantically the imitative words are divided into homonyms, synonyms, antonyms and polysemantic imitative words of sense.

The grammatical features of the imitative words have also been observed.

Басууга 23.05.2008. берилди. Форматы 60x84^{1/16}. Оффсеттик кагаз.
Оффсеттик басуу. Көлөмү 1,2 б.т. Нускасы 100 д. Заказы 171.

720044, Бишкек, Сухомлинов көч., 20.
“Текник” ББ КМТУ, т.: 56-14-55, 54-29-43
E-mail: beknur@mail.ru